

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

HEGEDÜS BÉLA

Magyar nyelvelmélet a 18. században, II.

Mi azt jól tudgyuk, hogy a természetnek folyására nézve egy testnek egy időben egynél több helye nintsen, tudgyuk hogy a mely test Romában vagyon, azt senki azon időben ne keresse *Debretzenben*.
(Gusztinyi János)

A módszer

Dolgozatomban egy szélesebb körű vizsgálódás *újabb* részeredményeit ismertetem.¹ Annak tisztázása a célom, hogy a magyar felvilágosodás kezdetén, illetve az azt megelőző időszakban a kulturális javak előállításában jeleskedők hogyan gondolkodtak általában a nyelvről, illetve konkrétan az anyanyelvről. Vajon volt-e elméleti alapja a magyar nyelvű megszólalások tapasztalható felértékelődésének, s ha igen, akkor az milyen hagyományra támaszkodhatott?

A vizsgált időszak felső határa praktikus okokból 1792. Alsó határa a század eleje, ahogyan azt a Petrik-féle bibliográfia érti. A feldolgozott források körét az ebben az időszakban a debreceni, egri, kassai, besztercebányai nyomdákban megjelent, magyarra fordított művek keretszövegeire szűkítettem, de jelentőségük miatt ki kellett egészítenem Sartori Bernárd *Magyar nyelven filozofiájának*,² Rosenbacher Ferenc *Grammaticájának*,³ Molnár János fizika-tankönyvének⁴ és egy, az Oltáriszentséggel kapcsolatos, részben nem az említett nyomdahelyeken megjelent katolikus-protestáns

¹ Ez a dolgozat ez irányú kutatásaimnak immár második epizódja. Az első Kolozsvárott hangzott el 2006-ban az *Felvilágosodás, Erdély* című konferencián, majd nyomtatásban is megjelent: HEGEDÜS Béla, *Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései = Felvilágosodás, Erdély: A 2006. október 12–14-i kolozsvári tudományos tanácskozás tanulmányai*, szerk. EGYED Emese, BIRÓ Annamária, DEMETER Zsuzsa, KOVÁCS Eszter, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4., Kolozsvár, 2007, 17–24.

² SARTORI Bernárd, *Magyar nyelven filozofia*. . . , Eger, 1772.

³ ROSENbacher Ferenc, *Kisdedekhez alkalmaztatott magyar grammatica*. . . , Besztercebánya, 1792.

⁴ MOLNÁR János, *A természetiekről*. . . , Kassa, 1777.

vitasorozat feldolgozásával.⁵ Elméleti megfontolások miatt nem vettem most figyelembe Kazinczy korai Gessner-fordításának, illetve a *Magyar Museum* és az *Orpheus* témámmal kapcsolatos megjegyzéseit.

A feldolgozás során a teljességre törekedtem, de a potenciálisan a vizsgálat tárgyát képező szövegek egy kis részét még így sem értem el. Az átnézett, kb. 60–70 könyvből 27-ben találtam a nyelv lényegét érintő megjegyzést, ezek közül fogom bemutatni a szempontomból jelentősnek ítélteteket.

Mivel alapkutatásról, forrásfeltárásról és -újraértelmezésről van szó, elkerülhetetlen, hogy gyakran idézzem a szövegeket.

nyelvelmélet

Nyelvelméletnek nevezem, amit a szakirodalom általában *nyelvfilozófiának* hív. Azért tartom fontosnak a fogalmi megkülönböztetést a kora újkori, újkori (romantika előtti) és a – mondjuk így egyszerűen – mai nyelvfilozófia között, mert az akkori egyértelműen az ismeretelmélet része volt, s éppen ezért a nyelvvel kapcsolatos filozófiai kérdésfelvetések sem irányultak a nyelv létének problematikájára.

Eugenio Coseriu *Geschichte der Sprachphilosophie* című könyvét idézve, Vicóig, illetve a német romantikáig a nyelvfilozófiának nem témája maga a nyelv. A nyelv értelme az, ami igazán érdekes, s az nem más, mint mediális funkciója, a sokszor hangoztatott gondolatkifejező, nyelven kívüli valóság leképező eszköz-szerepe.⁶ Mivel a nyelv *eszközsége* mindig egy éppen használt, partikuláris nyelvhez köthető – vö. én nem beszélem az emberi nyelvet, én a magyar nyelvet beszélem –, a filozófiatörténet hamar eljutott a felismerésig, hogy a valóság nyelvi megragadása egyes nyelvekhez köthető, s nem univerzális tulajdonsága a nyelvnek.⁷ Az ebből a felismerésből eredő következtetések természetesen már a romantika nyelvelméletét, majd nyelvfilozófiáját előlegzik. Mindezzel arra akartam rámutatni, hogy az általam nyelvelméletnek nevezett diszciplína és a későbbi nyelvfilozófia közötti hasonlóságokat szintén az ismeretelmélet felől érthetjük meg.

⁵ A következő könyvekről van szó: BERNÁRD Pál, *Lelki beszélgetés. . .*, Kassa, 1735 (a negyven oldalas nyomtatott prédikáció jelentős része szó szerinti átvétel Pázmány Péter *Igazságra vezérlő kalauza*, XI. könyvének első részéből, ami a *Valósággal jelen a Christus teste az oltári sacramentomban* címet viseli); MELIANUS GNATERETH, valójában Helmeczi István *Igasság paisa*, Utrecht, 1741 (a könyvet a Helytartótanács betiltotta); GUSZTINI János, *Üdvözség mannája. . .*, Eger, 1759, 1769, majd szlovákul 1794–1795.

⁶ Eugenio COSERIU, *Geschichte der Sprachphilosophie: Von den Anfängen bis Rousseau*, Tübingen–Basel, A. Francke Verlag, 2003 (UTB, 2266), 14–15.

⁷ Vö.: *Uo.*, 17.

A kora újkori ismeretelméletek közös alapja Arisztotelész cáfolata. Arisztotelész több helyen hangoztatott véleménye szerint a világ és az arról való benyomások mindenki számára azonosak, s ezek kifejezése történik önkényes nyelvi jelek által. A 17–18. századi ismeretelméletek, bár támadják az arisztotelészi rendszert, mégis hasonló fogalmi felosztásból indulnak ki, miközben átértelmezik és átírják a korábbi *világ-idea-szó*-felosztást.

ismeretelméleti szemlélet

Szemléletnek nevezem, amikor a különböző ismeretelméleti szintek közül csak egyre reagál a megszólaló, egyértelműen a kortárs diskurzusun belül, de arra nem reflektálva. Amikor explicite az egyes szintek összekapcsolásáról van szó, akkor elméletről beszélhetünk.

Forrásvizsgálat

Az általam feltárt forrásokat a kifejtettek alapján – a megismerés különböző szintjei szerint – a következő csoportokba osztottam fel:

1. jelelmélet, ami szükséges előzetes ismeret, hiszen az alább ismertetendő szinteken szinte mindenhol jelekkel és a szubsztitúció problémájával találkozunk, legyenek azok képek vagy szavak;
2. a valósággal és annak érzékelésével kapcsolatos megjegyzések;
3. az ideák szintjével kapcsolatos megjegyzések;
4. a nyelvi reprezentációval kapcsolatos megjegyzések.

Ez a sorrendiség nem jelent semmiféle fokozatosságot. Az így ábrázolt dolog valójában egy körbefutó folyamat, ezért esetleges, hogy hol kezd az ember annak vizsgálatát.

Jelelmélet

Ha módszeresen kifejtett szemiotikával nem is, de szemiotikai szemlélettel számolnunk kell a kora újkori magyar írásbeliségben. Semmi meglepő nincs abban, hogy az általam vizsgált anyagban az *Oltáriszentség*-polémiaán belül találjuk a legtöbb jelelméleti megjegyzést. Ami talán újdonság, hogy mind a református Helmeczi István, mind a katolikus Gusztinyi János gondolatai nem csupán szemléletet tükröznek; s ezen túl az elméletnek nem csak a teológiai beágyazottságát hangsúlyozzák. Mindkettejüknél megfigyelhető, hogy a jelekről szóló elmélet ismertetése során külön értelmek a jeleket *általában*, s akkor, amikor azok szentségekhez köthetők.

a jelek általában

Helmeczi természetesen arra törekszik, hogy bebizonyítsa, az Oltáriszentség jel, és nem valóságosan Jézus Krisztus teste és vére.

JELEK a Sacramentumok. [...] Mert magokon kívül jelentenek valamit, és alkalmasok a mi elménkben támasztani, más dolog felől való gondolatot és esméretet. De nem olyan jelek, hogy önnön természetek szerént és magoktól jelentenek a mit jelentenek: (mint a füst természeti jele a tűznek, a kép a maga példájának, a hajnal a nap támadatnak) hanem olyan jelek, melyek, a magok természeti lételek után, rendeltettek annak jelentésére, a mit jelentenek.⁸

A hangsúly természetesen azon van, hogy – szembeállítva az ún. természetes jelekkel – ezek a jelek *rendeltettek* a jelentésre; persze nem meglepő, hogy ki által:

hogy a külső látható dolog, valósággal jele legyen lelki és belső dolognak, a kettő között való hasonlatosság arra nem elég: hanem azon kívül, szükséges; hogy Istentől rendeltessék a lelki dolognak jelentésére, a ki a jelt a jelentett dologgal öszve kötheti. . .⁹

A katolikus Gusztinyi János a jel fogalmának meghatározása során természetesen nem a szentségek felől indul ki, ebből következően egy jóval általánosabb, pontosabb megfogalmazását adja annak:

A Jelben kettő szükséges. 1. Hogy meg-esmértessék; mivel a jelnek természete az, hogy magán kívül mást egyebet jelentsen [...]; mást pedig nem jelenthetne, és másnak esméretére minket nem vihetne, ha-tsak, mi legyen maga a jel, előre nem tudnók. 2. Szükséges hogy a *Jel* mást egyebet magán kívül jelentsen, és ez kiváltképen való tiszte a jelnek; mert a jel nem maga magának jele, hanem magán kívül másnak.¹⁰

Majd ezek után a természeti jeleket – ahol jelölt és jelentett között megfigyelhető valamilyen hasonlóságon alapuló viszony – megkülönbözteti az önkényes, de megálapodáson alapuló jelektől, amelyek közé sorolja a nyelvi jeleket is:

Némely jelek magokból, és természet szerínt jelentenek; mint a füst tüzet, a piros-hajnal hasadás napot, a láb nyom pedig lábat. Némely

⁸ HELMECZI, *i. m.*, 24.

⁹ *Uo.*, 25.

¹⁰ GUSZTINYI, *i. m.*, 42.

jeleknek a jelentett dologhoz semmi hasonlítások nincsen, hanem csak az embereknek szabad elrendeléséből bizonyos dolgokat jelentenek: így pénzes italt jelent a ki-függesztett tüzégér: így ez a szó *kenyér* kenyeret, *viz* vizet 's a' t. Némely jelek pedig közészerűek; mert vagyon ugyan nem utolsó *Analógia*-jok, hasonlítások, mindazáltal hogy minden bizonytalant, vagy amant jelentik, nem a jeleknek kell tulajdonítani, hanem annak, a ki úgy rendelte, hogy minden bizonytalant azt jelentsék.¹¹

a szentségek mint jelek

Helmecki István azzal bizonyítja a szentségek jel-voltát, hogy azokban jel és jelentett dolog között szerves, Isten által meghatározott kapcsolatot feltételez:

Mivel azért a Sacramentomokban Istennek illy rendelése vagyon, hogy azoknak, kik a Sacramentomokkal helyesen élnek, bé töltvén az Isten Szövetségének *conditioit*, a külső és testi Jel, *substituáltassék* helyében tétessék a belső és lelki dolognak, és a Jel, a Jelentett dologgal egyben kötessék. . .¹²

Ebből következik, hogy az ily módon összekötött két dolog tulajdonképpen felcserélhető egymással, egyik a másiknak egyszerre lehet jele és jelöltje:

Ennek pedig, hogy a Sacramentomi dolgokban a jelnek és Jelentett dolognak nevek egymáson elterítetnek, nem egyéb az oka; hanem hogy a Sacramentomban, a Jeltől nem lehet elválasztani a Jelentett dolgot: mert a Jelnek ez a természete, hogy *jelentsen*; és [. . .] *vinculum* kötélt vagyon a Jel és a Jelentett dolog között. . .¹³

Gusztinyi ellenvetése elsőre teológiai hermeneutikai természetűnek tűnik: a protestánsok

minden erejekkel rá feküdtek, hogy az Új T-tomi *Sacramentum*-okat tökéletességektől, erejektől, és méltóságoktól megfoszszák, mellyeket az igaz keresztényi Ekklesia kezdettől fogva azokban valott; mindenütt csak a *jeleket*, *figura*-kat, hasonlatosságokat, vadászsák. Példának okáért, az Urnak szavait: *Ez az én testem*, saját tetszésekből így magyarázzák: *hoc significat corpus meum*: ez jelenti az én testemet; vagy így: *Hoc est signum corporis mei*: ez Jele az én testemnek.¹⁴

¹¹ *Uo.*, 43.

¹² HELMECZI, *i. m.*, 35.

¹³ *Uo.*, 33.

¹⁴ GUSZTINYI, *i. m.*, 41.

Természetesen nem zárhatja ki teljesen az Oltáriszentség jel-voltát, hiszen mégiscsak érzékszervekkel felfogható dologról van szó, de nála a jelölt persze nem Jézus teste és vére:

Mikor Isten az emberrel szövetséget köt, akkor *Sacramentum*-ot, rendel, a mely rész szerint érzékenység alá vettetett földi dolog. Ez az érezhető földi dolog Istentől rendeltetett *symbolum*, *signum*, jegy, és jel, és mutat a szövetségben lévő ember lelkének láthatatlan meg-szentelésére, és meg-igazulására.¹⁵

A protestáns szemiotika tehát az általános jelelmélet megállapításait a vallás dolgaira is érvényesnek tartja. Ebből természetesen következik, hogy az emberi megismerés, a józan ész hatóköre ki kell, hogy terjedjen erre a területre is. A katolikus szemiózis viszont arra van utalva, hogy, mivel a józan ész hatókörén kívüli dolgokról kell verifikálható állításokat tennie, megkérdőjelezze a ráció hatékonyságát, közvetve az érzéki benyomások minőségét a valósággal szemben. Nem nehéz felfedezni Gusztyáni esetében a teológiai hagyományon túlmutató, a korabeli ismeretelmélet fogalomhasználatára utaló érveket, amikor a jelként értelmezett szentségek szerinte azok valóságának, hatásának, erejének leértékelődését jelentik. Általában protestáns filozófusokra hivatkozhatunk, amikor kijelentjük, hogy a helyettesítő sohasem érheti el a helyettesített minőségét.

A valóság és érzékelése

Nézzük először azokat a megnyilvánulásokat, amelyek a valóság érzékelésének testi és időbeli meghatározottságára irányulnak.

Molnár János az 1777-ben megjelent könyvében az érzékelés folyamatát anatómiailag rendkívül alaposan írja le:

Ez [mármint a fény, a szag stb. elér az érzékszervekhez] így lévén a világosságtól a szemnek, egyébtől egyéb érzékenységnek láthatatlan inatskái meg-indíttatnak. Ez az indulás azon szempillantásban az hát gerintzi velőre, onnét a fő velejére terjed vagy folyadékok, vagy öszve foglalt szálók által. A Teremtőnek Törvénye szerént illy, mozdulások után a lélek a kívülötte lévőket azonnal észre veszik.¹⁶

Nos, ebből még nem derül ki, hogy a Molnár János szerint mi az, amit a valóságból érzékelünk: maga a valóság, vagy annak csupán a képe, de – mintegy mellesleg – a fizika tudományának meghatározása során egyértelmű választ kapunk:

¹⁵ *Uo.*, 52.

¹⁶ MOLNÁR, *i. m.*, 4.

A Természeti Ismertet a böltselkedésnek olly része, avagy neme, melly a Természetben lévöknek láttattyokat, és tulajdonokat [értsd: tulajdonságait], az okokra mutatván, magyarázza; görögül *Physica*.¹⁷

A *láttattyok*-kifejezés arra utal, hogy az elme, a tudomány a valóságnak csak az elménkben fellelhető projekciójával képes foglalkozni. Gusztinyi János korábban még ezen is továbblment, hiszen az ismeretszerzés, elmélkedés szempontjából, annak korlátai miatt az érzékszervi észlelést tartja a feladatra legkevésbé alkalmasnak: A

leg-alább való a *via sensus*, az *érzékenységnek úttya*, a mit t. i. szemmel, füllel, szájjal, szaglással, és illetéssel úgy lenni tapasztalunk. Oka ennek; mert az érzékenység tsak azokat a teremtéseteket vizsgálhattya-meg, a mellyek jelenvalók, és némely, vagy minden érzékenységinket illetik: tsak *singularia*, az egygyes, és magános dolgokat: tsak *egyenként*, tsak azokat, a mellyek, *corporea*, egyedül tsak testből állók. Ezzel az értelemmel, magánosan, és egyedül-véve, tsak a gyermekek birnak.¹⁸

A Barkóczy Ferenc egri érsek köréhez tartozó Gusztinyi nyilván tapintatból nem említi a gyerekek mellett a protestánsokat. Minden esetre fontos ez a megállapítás, hiszen az érzékeléssel szembeni eddigi, a helyettesítés aktusán alapuló minőségi kifogások mennyiségi érveléssel is kiegészülnek, kizárva ezzel egyúttal a valóság megismerésének indukción keresztüli lehetőségét.

Meglepő módon Sartori Bernárd, a *Magyar nyelven filozofia* szerzője, nem kételkedik az érzékszervek közvetítésének hatékonyságában. Az álom és a valóság érzékelésének összehasonlításakor fejti ki a következőket:

... az álomban külső érzékenységink (mellyek-nélkül mostani állapotában a Lélek semmit sem mivelhet [!]) meg-vagynak kötözve; azért világos, bizonyos értésünk álunkban látott dolgokról nem lehet: vigyázásunkban pedig, érzékenységink szabadok lévén, a természetnek rendeléséből a mit látunk, vagy hallunk, azt valósággal láttyúk, és tudgyúk.¹⁹

Sartori bizonyítási eljárását és módszerét a filozófiatörténet rendre a skolasztikus jelzővel illeti, talán a kissé valóban fárasztó, szillogizmusokon alapuló bizonyításai miatt. Fenti tételét is kifejti könyvében, s egyúttal arra a kérdésre is felel, hogy ha a valóságról a valósággal megegyező benyomásokkal rendelkezünk, mi az oka annak,

¹⁷ *Uo.*, I–2.

¹⁸ GUSZTINYI, *i. m.*, 505–506.

¹⁹ SARTORI, *i. m.*, 24.

hogy a valósággal kapcsolatos ismereteink, elmékedéseink nem lehetnek tökéletesek. Nos, ennek oka a fogalmakkal való hibás bánásmód.²⁰

Bernárd Pál a *Lelki beszélgetés*-ben Pázmány *Kalauza*-ja nyomán úgy fogalmaz, hogy

... nem kell az Istenni dolgokban az érzékenységet biróvá tenni, nem kell az Isten szavait a szemnek, szájnak itéletre bízni.²¹

Megrója a „tévelygőket”, mert, úgymond „emberi okoskodással, világi philosophiából, s természet folyásából, szines ellenkezéseket, vagy éktelenségeket keresgetvén, igyekeznek az igazság fel forgatására.”²² Jóllehet kijelentése általában ítéli el az emberi okoskodást, a filozófiát, Helmecki István válaszkönyvében ellenérveit racionalista indíttatású, ismeretelméleti megjegyzésekkel támasztja alá, amikor az Oltáriszentség átlényegülésével kapcsolatban megjegyzi, hogy az ellenkezik

²⁰ *Negyedik ellen-vetés.* Minden Tudományok, nem külömben a Filosofia bizonyos, tsalhatatlan értés, és ismérés; de ez életben semmi bizonyos, tsalhatatlan ismérés nintsen; tehát. *Bizonyít. a kisebb rész.* Minden bizonytalan eredetből vett ismérés bizonytalan, de ez életben minden ismérésünk bizonytalan eredetből vétetik; tehát semmi bizonyos ismérés nintsen. *Bizonyít. a kisebb rész:* minden ismérésünk vétetnek az érzékenységektől, a rövid mondás-szerént: *Semmi nints az értelemben, a mi elébb nem lett volna az érzékenységben,* de az érzékenységektől vett ismerés bizonytalan, mert gyakran más-képpen, hogy sem magában légyen a dolog, adgyák előnkbe; tehát.

Felelek tagadom a kisebb részt. A Bizonyít. tagad. a kisebb részt; ennek bizonyítására *küloböztetem a nagyobb részt.* Minden ismérésünk vétetnek az érzékenységektől vagy közben-való vetéssel, vagy közben-való vetés nélkül *meg-engedem a nagyobb részt.* Mindenkor közben-való vetés-nélkül *ujraküloböztetem:* ha testi, és érzékenységink alá vettetett dolog, [*meg-engedem a kisebb részt*] Ha Lelkiek; *tagadom a kisebb részt.* Mert azokat, mint-hogy érzékenységinkel nem tapasztalhattyúk, nem érezhettyúk; közben-való vetés nélkül meg-nem érthettyúk, meg-sem ismérhettyúk, hanem testi, és materiából álló dolgoknak közben-való vetési által: péld. ok. az Atya Istent, ki tsupa Lélek, öreg embernek hasonlatosságában tüntettyúk elménkbe. És ámbár minden mostani ismérésünk, értésünk az érzékenységeknek szolgálatyából vétessék; mindazonáltal azon ismérések, értések bizonyosok, és nyilván valók: mert az érzékenységek magokban se nem tsalárdok, se nem hamissak, hanem némellykor alkalmatosságot, nyújtanak értelmünknek a tsalard, és hamis ítéletre; meg-nem vizsgálván hivatalya szerént értelmünk az érzékenységektől vett dolgokat [!], ha úgy vannaké, a mint eleibe adatnak? ez hivatalya, és kötelessége-szerént-való vizgálást el-mulatván értelmünk, meg-tsalattatik ítéletinek hozásában, és így az ítélet lesz tsalárd, nem az érzékenységek, mellyek minémü módon tapasztallyák, s veszik a dolgokat, a szerént adgyák értelmünknek.

SARTORI, *i. m.*, 25–26.

²¹ BERNÁRD, *i. m.*, 39.

²² *Uo.*, 4–5.

az emberek elméjében Istentől természet szerént bé óltatott *józan okoskodásból származó* változhatatlan és ellene mondhatatlan *igazságokkal*.²³

Később kijelenti, bizonyos feltételek teljesülése esetén nem csálnak meg minket az érzékszerveink.²⁴ De ez már átvezet az ideák szintjének problémájához.

Ideák, fogalmak

A továbbiakban a feldolgozott forrásoknak az elménkben lévő ideákkal kapcsolatos gondolatait veszem sorra. A források – amennyiben érintik a kérdést – megegyeznek abban, hogy az ideákat *képszerűen* képzelik el. Helmeczi István az *imaginatio* során az „elmébe formált kép”-nek nevezi az ideát,²⁵ míg Gusztinyi szerint az a „dolognak elménkben óltatott képe, formája”, melyet „a *Philosophus*-ok *Idea*-nak neveznek.” Ő már az ideák létének szükségszerűségét is említi, mikor a következőképpen fogalmaz:

Mivel pedig nem lehet másképen a dolog *elménkben*, hanem tsak saját *képe*, és *Idea*-ja által, kiki által-láthattya, hogy az elménkben öntetett *Idea*-k vezérlik az embereknek minden okos *ítéletit*, és a dolognak *esméretit*.²⁶

Az ideák, mivel képszerűek, összehasonlíthatók az általuk ábrázolt dologgal. Ezzel tulajdonképpen a valóság dolgairól való ismeretünk minőségi fokozatait lehet leírni, s megállapítható, hogy a forrásokban használt – magyar – fogalmak minden esetben megfeleltethetők a például Leibniz által megállapított fokozatoknak. Nem lehet véletlen, hogy Johann Friedrich Osterwald egyik könyvének ismeretlen fordítója a következőképpen fogalmaz:

Az-is az okosságnak minden *reguláji* ellen vagyon, hogy az ember azokról a' dolgokról akarjon ítéletet tenni, a' mellyek felől elég világos értelme és tiszta *ideája* nintsen, vagy a' mellyeket ugyan fundamentomosan és vóltaképen nem ért.²⁷

A *világos értelem* és a *tiszta idea* kifejezések legalább is ismeretelméleti szemléletet feltételeznek.

Nagyon érdekes, ahogy Gusztinyi János az emberi megismeréssel kapcsolatos szkepszisét a megismerés minden szintjével kapcsolatban érvényesíti. Figyelemre méltó, ahogyan az emberi és az isteni elme működését ismeretelméleti alapon hasonlítja

²³ HELMECZI, *i. m.*, 106.

²⁴ *Uo.*, 179.

²⁵ *Uo.*, 214.

²⁶ GUSZTINYI, *i. m.*, 498.

²⁷ Osterwald Friderich János, *A' keresztényének között ez idő szerént uralkodo romlottságnak kutfejéről való elmélkedés*, Debrecen, 1745, 281.

össze. Az utóbbi tökéletességének természetes következménye az előbbi tökéletlensége:

Vallyon az emberi elmében fel-találtatik-e minden-némű dolognak, minden-némű állatnak, minden-némű módnak *idea*-ja, *notio*-ja, mindeneknek *képe*, és *példája*? Vég nélkül, és mód nélkül világosabb az Istennek vég nélkül való elméje: a teremtett elme igen meg-vagyon határozva, igen igen keveset tud; sőt semmit sem foghat-meg *tellyesen*, és *vóltaképen*; ellenben az Istennél mindenek tudva vannak. . .²⁸

S hogy a Gusztinyival szembeni nemhogy ébredező, de egyenesen lánggra gyúló csodálatunkat tovább fokozzam, a következőket idézném még tőle:

... az Istent, *a mint ő magában vagyon*, soha semminémű teremtett elme, és böltsesség tellyesen meg-nem foghattya. Oka ennek az: hogy az Isten *meg-mérbetetlen, végetlen, és feneketlen* tökéletességű természet; azért akár mely elmét, és böltsességet felül-halad.

[...]

Azonban, mind ezeket [mármint saját tökéletes természetét] az Isten úgy látta, úgy érti, a mint magokban vagynak t. i. *világosan, mélyen, tellyesen, épen, fenekig*.²⁹

Véleményem szerint ezek az idézetek azt bizonyítják, hogy Gusztinyi ismerte a kortárs filozófiai, ismeretelméleti irodalom legfontosabb állításait. Megjegyzem, az egyházatyákon, mindenekelőtt Szent Ágostonon és a Biblián kívül nem hivatkozik szakirodalomra. Állításomat így közvetve, a fenti idézetekben előforduló két fogalommal szeretném alátámasztani. Az első a *megfogás, megfogni* kifejezés, ami szerintem egyértelműen utal a német *Begriff, begreifen* főnév-ige kettősre, ami a német ismeretelméleti irodalomban Leibniz *Unvorgreifliche Gedanken* című, német nyelvű nyelvelméleti munkája nyomán kezd elterjedni. A másik a fent említett tökéletes isteni önismerés – tehát, hogy Isten magát *világosan, mélyen, tellyesen, épen, fenekig* érti, nota bene: fogja meg – módzatának utolsó tagja, a *fenekig*. Szerintem ezzel Gusztinyi a nomináldefiníció azon, az ember számára elérhetetlen fokozatára utal, amikor az elme bármilyen összetett dolog minden egyes részét, részletét képes egyidejűleg szemlélni, s így képes azt a gondolkodás során felhasználni. Olyasmi ez, mint Leibniz rendszerében a *cognitio clara & distincta & adaequata & intuitiva*, vagy hogy egy korábbi, descartes-i példát hozzak: az ezerszög megértése azáltal, hogy egyszerre tartjuk elménkben az ezerszög ezer szögének ideáját.

²⁸ GUSZTINI, *i. m.*, 510.

²⁹ *Uo.*, 507.

Nem véletlen, hogy a szerző meglehetősen szkeptikus az emberi megismerés hatékonyságával kapcsolatban:

Meg-mondám fellyebb, hogy az emberi elme az *egész* természetet; a testnek *mivóltát*; és *tulajdonságait*; annak *erejét*; *módgyait*; minden-némű *helybezetetetésit*; nem tudgya: nem tudgya az Istennek vég-nélkül való *tulajdonságait*; külső, és belső *munkálkodásit*; az ő Mindenhatóságának *szélességét*; nem tudgya a testnek *tellyes*, és tökéletes *idea*-ját.³⁰

Nyelvi reprezentáció

1792-ben jelent meg Besztercebányán egy kevésbé ismert magyar grammatika Rosenbacher Ferenc tollából. Ennek bevezetőjében és szövegében a mű címét (*Kisdedekéhez alkalmaztatott magyar Grammatika*) némileg megkérdőjelezve meglepő elméleti, szemléleti állításokat találhatunk. Vizsgált időszakomnak felső határa az 1792-es év, s ezt nagyrészt az alábbi, a könyvből vett idézet hatására jelöltem ki:

Már a Magyaron kívül majd minden tsinossabb Evrópai nemzet a szép Tudományokat, kivált az Anya-nyelvet tökéleteségre vitte; jól által látván, *hogy a Nyelv a Nemzetnek különböztető jelensége, a szívnek tolmáttsa, az indulatoknak Kalauza, a Tudományoknak költsa, az edgyet értésnek fő-eszköze*: mink edgyedül magyarok, magunkról, és édes anya-nyelvünkről, mellyet az emlővel szoptunk, mint egy meg feletkeztvén, sőt félre vetvén, és meg-tagadván, inkább az idegen nyelveket űztük vesztünkre.³¹

A nyelv tehát egyszerre lehet valaminek a jele – ez az új szerep, de ezzel egyidejűleg megmarad eszköz jellege is, s az eszköz jelleg továbbra is azt jelenti, hogy egyrészt ez az egyetlen dolog, amivel kifejezhetjük gondolatainkat (szívnek tolmáttsa), de az anyanyelv – mert itt már arról van szó, esetlegesség, hogy minket a magyar nyelv foglalkoztat – a megismerésnek is az egyetlen forrása, erre utal a tudományok kulcsa metafora. A források közül először azokat ismertetem, amelyek a szavakat az ideák jeleként értelmezik.

Sartori Bernárd 1772-es könyvében három féle „munkálkodást” feltételez az emberben, ebből a második a következő:

Második a testel, és lélekkel közönséges munkálkodás, minémű a látás, hallás, és az akarva-való mozgás [. . .]; de leg-inkább a beszéd a testnek, s-léleknek egy közönséges munkálódása; midön tudni-illik a lélek az elébb

³⁰ *Uo.*, 513.

³¹ ROSENBACHER, *i. m.*, a2r.

meg-gondolt dolgokat a testnek eszköze-által, tudni-illik a nyelv-által ki-nyilatkoztatya.³²

Nehéz ebben az esetben eldönteni, hogy itt a nyelvről mint testrésZRől vagy pedig a nyelvről mint az ismeretközlés eszközéről van szó. Nem így Rosenbacher grammatikájában, amikor kisdedekhez alkalmaztatva arra keresi a választ, hogy mi is a szó és a szózat:

Mi a szó?

A szó nyelvnek értelmes tsengése, mellyel a Belső gondolatinkat ki nyilatkoztatvuk, és edgy, vagy több syllabából áll, úgy mint: *Nagy* magnus, *em-ber* vir.

[. . .]

Mi a szózat?

A szózat olyan hallatóshang, a mellyel a belső gondolatainkat szájjal kijelentyük: illy forma szózattal élnek még az oktalan állatokis, madarak, és vadak (*amagok tulajdon hangjok szerént*)

[. . .]

Hány féle a szózat?

A szózat I. annyi féle, mint a *belső gondolat*, máskép a nyelv nem tökéletes, ha-szóval ki nem mondhattvuk, amit gondolunk. . .³³

Mindhárom idézett szakaszban a *belső gondolat* hangos kifejeződéséről van szó. Figyelemre méltó Rosenbacher megjegyzése a *szózatok* számát illetően. Annak meg kell egyezni a *belső gondolatok* lehetséges számával, ami a szó esetében még nem lenne lehetséges.

Philipp Doddridge egy művét Tatai Ferenc fordítja magyarra a könyv francia fordításából. Tatai lefordítja a meg nem nevezett francia fordító olvasókhöz intézett „intő beszédét” is. Ebből idézek:

A' Vallásnak dolgában értem én az *Enthusiásmuson* az olyan Elmének Tévelygéseit a' melly akármelly okból meg-erötelenülvén és az ö *Képzeli-ödésének* az ö józan *Okosságán* Uraságot engedvén a' *Dolgoknak* helyében, téssen *Szókat*, az *Igazságnak* helyében *Hamisságot*, a' *Valóságnak* helyében *Phantasmát*, vagy azt a' mi tsak az ö *Képzeli-ödésében* vagon: És így az *Enthusiasmus* találtathatik – a' *Szólásnak formáiban* (*Expressiókban*) a' *Factumokban* vagy a' *Meg-lett dolgokban*, és az *Ideákban* vagy *Értelmekben*.³⁴

³² SARTORI, *i. m.*, 143.

³³ ROSENbacher, *i. m.*, 15, 25–26.

³⁴ DODDRIDGE Filep, *Az igaz kegyességnek kezdete és elő-menetele. . .*, Debrecen, 1761, §3.

Több szempontból érdekes a megjegyzés. Egyrészt a szuperintendens úr az ideát az 'értelem' szóval fordítja. Másrészt, ha jobban belegondolunk, a felsorolás, miszerint „az *Enthusiasmus* találtathatik – a' *Szólásnak formáiban (Expressiókban)* a' *Factumokban* vagy a' *Meg-lett dolgokban*, és az *Ideákban* vagy *Értelmekben*”, pontosan megfelel a megismerés, gondolat kifejezés három szintjének, igaz, nem abban a sorrendben, amiben én bemutattam. Persze az idézett rész implikálja, hogy a szintek bármelyikén lehetséges és egyben morális kötelesség a helyes ítéletalkotás.

Néha meglepő helyeken bukkanhat az ember meglepő kijelentésekre. 1776-ban jelent meg Kassán Szilágyi Sámuel fordításában *Az ausztriai paraszt iffjúságot a jól rendelt mezői gazdaságra oktató kézi könyvetske...* A fordító többször hangsúlyozza, hogy a magyar paraszt ifjak számára szánja fordítását, akik szerinte azért annyira lusták, mert nem volt még eddig könyvük, amiből tanulhattak, újíthattak volna. S mivel számít arra, hogy a magyar paraszt ifjak, miután elolvasták a könyvet, változtatnak szokásaikon, bátran mernek a gazdaságban újítani, a könyvet úgy kell fordítania, hogy az általa egyébként együgyűnek tartott ifjak is megértsék az abban foglaltakat. Így foglalja össze eljárását:

Továbbá ezen munkát úgy igyekeztem fordítani, hogy a leg-együgyűbb ember-is meg-érthesse. Mellyre nézve az idegen szókat mindenütt eltávoztattam, valamennyire tsak lehetett; söt néhol, ha valamelly Szót homályosnak láttam, azt egy kevésbé bővebben 's több szókkal tettem ki, mellyek meg-dült betűkkel vagynak nyomtatva, és a Tzikkelyek után Tsillaggal meg-vagynak jegyezve. Ha pedig egynéhány szók fognak találatni, mellyek idegen Nyelven vagynak, azokat azért nem lehetett Magyar Nyelvre fodítani, [mivel az ollyanoknak sem Neve, sem pedig maga a Dolog Magyar Országon nintsen.³⁵

Átérzem a magyar paraszt ifjak tanácstalanságát, amikor egy olyan szóval találkoznak, amelyik nemhogy az elméjükben nem jelöl semmilyen fogalmat, de ha jelölne is valamit, az a számukra elérhető világban nem létezne.

Utaltam arra, hogy az ismeretelméleti szintek vizsgálatába, magyarázatába szinte mindegy, hogy melyik szintnél kezdünk bele, hiszen itt egy körbefutó folyamatról van szó. Ezért különösen fontosak azok a fordítói megjegyzések, amelyek a nyelv által az elmére kifejtett, az érzékszerveken keresztül közvetítéssel összehasonlítható hatással kapcsolatosak. Wieland *Kereszttyén' érzékenységei*hez a fordító, Wályi András írt előszót; ebben olvashatjuk:

³⁵ WIEGAND János, *Az ausztriai paraszt iffjúságot a jól rendelt mezői gazdaságra oktató kézi könyvetske...*, fordítói előszó, Pozsony–Kassa, 1776² [először 1774-ben Pozsonyban jelent meg].

A fordításban magamat meg-haladni igyekeztem, s azon voltam, hogy ezek az Énekek, oly renddel, oly hathatós Érzékenységgel, energiával adódjának-elő, mint lehetséges a copírozásban. Bóldog vagyok, ha a Tudós Olvasók, azt az édes Érzékenységet, azt a hathatós Istennel való társalkodást fogják érezni, melyet én a fordítás alatt tellyes mértékben érzettem.³⁶

Vagy említhetem a Fejér Antal tolmácsolásában megjelent, *A józan életnek némelly regulái* . . . című könyvet, amelynek bevezetőjében így ír a fordító:

. . . szóval a józan Életre vezető eszközököt oly világossan meg magyarázza [a könyv], hogy majd nem kézzel lehessen tapasztalni: 's ugyan e' volt magamnak-is főbb okom, hogy nyilván való értelmét tzipfra szókkal, és válogatott magyar- [sággal nem kívántam homályosítani].³⁷

A *tzipfra szók* emlegetése átvezet a figurális nyelvhasználat problémájához.

A figurális nyelvhasználat jogosultságának alátámasztására nem meglepő módon a racionalista elveket valló Helmeczi István munkájában találjuk a legtöbb érvet. A református prédikátor számára evidens, hogy a Biblia telis-tele trópusokkal, de az is, hogy ezeket az ész a velünk született ideák által és segítségével érti meg:

Ha a Sz. Irás mondásit öszve nem vetnénk az *Innata Ideákkal* és a Lelki esméret *dictámeneivel*, semmiképen meg nem tudhatnánk, holott vagyon, vagy nintsen *Metaphoricus*, *Figuratus Sensus*, az az, tulajdon jegyzésről másra által vitettetet értelem. Ezt a *Ratio* nyomozza fel, mikor öszve veti a Praedicatumokat a Subjectum Ideájával, az az; azokat, mellyek mondatnak a dolog felől, magának azon dolognak Ideájával képével; mellyel, ha tulajdon jegyzés szerént meg nem egyeznek a Praedicatumok, onnan esmértetik, hogy ott vagyon Sensus Figuratus, Metaphoricus, Példázat, vagy hasonlatosság szerént való értelem. . .³⁸

Azt sem zárja ki, hogy a retorikai figurákkal való élés sok esetben éppen a világosabb megértést szolgálja, különös módon éppen a tanulatlanabbak esetében:

A *Tropussal* és *Figurával* való szóllás, nem mindgyárt teszi homályossá és érthetetlenné a beszédet, hanem inkább világosabbá, hathatóbbá és ékeesebbé [. . .] Mind a minden napi köz beszédben, mind a Sz. Irásban sok Tropussal és Fiugrával való szóllások találatnak, mellyeket ért a gyenge értelmü ember is.³⁹

³⁶ WIELAND *Keresztyén' érzékenységei*, Kassa, 1789, *4.

³⁷ FEJÉR Antal, *A józan életnek némelly regulái* . . . , Eger, 1767, A4r-A5.

³⁸ HELMECZI, *i. m.*, 152.

³⁹ *Uo.*, 184.

Következtetések

Kezdetben egy tágan értelmezhető előfeltevésből indultam ki: a magyarra fordított művek keretszövegei feltehetőleg tartalmaznak nyelv- és ismeretelméletileg értékelhető, értelmezhető kijelentéseket. Most már állíthatom, hogy feltevésem igaz volt, s az említett szövegek nem csak a magyar nyelvűség problémája miatt tarthatnak érdeklődésre számot. Mivel a célom a témámmal kapcsolatos új források feltárása, ezért a továbbiakban nem elégedhetem meg az előzetesen kijelölt feldolgozandó forrás csoporttal. Remélem, dolgozatom is bizonyítja, hogy szükséges egyrészt a korai, a *litterae* keretei közül lassan kiszakadó, önállósuló tudományos szakirodalom anyagának a feldolgozása, másrészt, legalábbis első körben, a magyar nyelvű, 18. századi teológiai irodalom feldolgozása is. Hosszabb távon persze elképzelhetetlen a mindenekelőtt latin és német keletkezett irodalom feldolgozása is. Ez az anyanyelvvél – tehát nem magyar – kapcsolatos megfigyelések miatt különösen fontos lenne.

anyanyelv-elmélet

Véleményem szerint a romantikát közvetlenül megelőző időszakban a magyar nyelv-elméleti gondolkodás ugyanúgy az ismeretelmélet keretein belül mozgott, mint bárhol Európában. A nyelv létére irányuló kérdés tehát a nyelv eszközszerűségére irányuló kérdést jelentett. A magyar nyelv helyzetével kapcsolatban engem az érdekel igazán, hogy milyen szerepet töltött be ebben a megismerési folyamatban, nem a magyar nyelv –, de az anyanyelv: beszélhetünk-e anyanyelv-filozófiáról a 18. században?

Megkockáztatom, hogy egy szerencsés vagy szerencsétlen egybeesésnek köszönhető, hogy sokáig nem volt magyar nyelven filozófia. Ez pedig az, hogy amikor eljutottunk az anyanyelv, tehát nem általában a nyelv eszköz szerepének felismeréséhez és az ebből következő következtetések levonásához, a történelmi körülmények miatt a nyelvvel való foglalkozás áttevődik egy egészen más, ideológiai síkra. A nyelv a nemzet jelévé válik, elsődleges funkciója, eszköz-szerepe ebben fog kimerülni. Sokat segített volna a magyar filozófia fejlődésének, ha az egyébként kurrens ideológia, a nacionalizmus – a korábbi szokások szerint – később jelenik meg.

érzékenység

Fontosnak tartom továbbá – legalább is magam számára –, hogy a fenti gondolatmenet alapján újragondoljam a megszülető magyar szépirodalom és az azzal általában szoros összefüggésben emlegetett *érzékenység* fogalmát. Hangsúlyozom, hogy legalább a magam számára kijelölt kutatási területnek tartom az érzékenység és a figurális nyelvhasználat összefüggésének vizsgálatát például a kialakuló tudományos szakirodalom nyelvhasználati problémáival összevetve.